

BUYUK IPAK YO'LIDA JOYLASHGAN O'ZBEKISTON
SHAHARLAR TARIXI

Odinayeva Umida Usmonovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
+998902988817

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buyuk ipak yo'lining ta'siri natijasida rivoj topgan O'zbekiston hududidagi shaharlarning rivojlanish darajasi va tarixda tutgan o'rni haqida so'z boradi. Tadqiqotda Buyuk ipak yo'lining rivoj topishi, shaharlarning iqtisodiy kuch-qudrati, savdo aylanmasi, tovarlar taqsimoti va boshqa ahamiyatga molik ma'lumotlar batafsil yoritib o'tilgan. Buyuk ipak yo'li mil. avv. II-milodiy XVI asrlarda mavjud bo'lib, O'zbekiston hududidagi shaharlar bu yo'ning markaziy shaharlari hisoblanganligi bilan ajralib turishi haqidagi fikrlar o'z tastig'ini topgan.

Kalit so'z: Ipak, "Zardusht Ka'basi", dallol, Yaksart, Oks, Oltin yo'l, mushki anbar, Ichan qal'a, savdo aylanmasi, ayriboshlash.

Toshkent - Markaziy Osiyoning yirik qadimiy shaharlaridan biri – O'zbekiston Respublikasining poytaxtidir. O'rta Osiyoning ulkan sanoat-transport chorrahasi va madaniyat markazlaridan biri. Mamlakatning shimoli-sharqiy qismida, Tyanshan tog'lari etaklarida, 440–480 m teppalikda, Chirchiq daryosi vodiysida joylashgan. Shahar sifatida Toshkent haqidagi birinchi ma'lumotlar eramizdan avvalgi II asrdagi qadimgi-sharqiy manbalarda uchraydi; Xitoy manbalarida Yuni deb atalgan; Fors shohi Shopur I eramizdan avvalgi 262-yildagi "Zardusht Ka'basi" qaydnomalarida Toshkent vohasi Choch deb nomlangan. Choch – oltin eksporti, qimmatbaho toshlar, shirinliklar va aslzot otlarni boshqa shahar va mamlakatlarga olib o'tishdagi yo'ning chorrahasida joylashgan. "Tosh shahar" ma'nosini anglatuvchi bugungi Toshkent – zamonaviy respublikaning poytaxti, o'tmish ma'lumotlarini saqlovchi, O'zbekiston tarixi haqida ko'p ma'lumotlarni xotirlovchi, 2 milliondan ortiq aholisi bo'lgan bu shahar Markaziy Osiyoning eng katta industrial markazlaridan biridir. Shahar "Toshkent" nomi bilan dastavval XI-asrning mashhur allomalari - Abu Rayhon Beruniy va Mahmud Qoshg'ariyning asarlarida tilga olinadi. Beruniy "Hindiston" asarida Toshkent nomining kelib chiqishi to'g'risida so'z yuritib, "Tosh" so'zi asli turkcha bo'lib, Shosh ko'rinishini olgan. "Toshkand – toshli qishloq demakdir", deb izohlaydi. Mahmud Qoshg'ariyning ma'lumoti bo'yicha, Toshkent XI–XII-asrlarda "Tarkan" deb ham yuritilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" da Toshkent nomi ustida to'xtalib, asarlarda Toshkent nomini Shosh, ba'zan Choch yozadilar" deb qayd etadi. Biroq XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida Toshkent

toponimi 61 shuhrat topib, uning qadimgi Choch, Shosh va Binkat nomlari asta-sekin muomaladan tushib qoldi. XVII-asrda yashagan tarixchi olim Mahmud ibn Vali shunday yozadi: “Shosh – Sayxun (Sirdaryo)ning u tomoniga joylashgan shahar va Turkiston (viloyat)ga qaraydi. Uni Choch ataydilar. Biroq hozirgi vaqtda u Toshkent nomi bilan mashhurdir”. Toshkent vohasida shahar madaniyatining saqlanib, shaharning qad ko`tarishi shu o`lkada yashagan qadimgi chorvador va dehqonlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotidagi ulkan tarixiy jarayon bo`lib, bu jarayon shubhasiz o`lkaning o`zlashtirilib, obod etilishi, ayniqsa, unda chorvachilik va dehqonchilik xo`jaliklarining tashkil topishi hamda hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning rivojlanish tarixi bilan uzviy bog`liqdir. Bu jarayonning tarixiy manzarasi nihoyatda keng bo`lib, u yozma manbalarga nisbatan ko`proq arxeologik tadqiqotlar vositasi bilan tiklanmoqda. Shuning uchun ham Toshkent hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarning natijalari qadimgi va o`rta asrlarga oid manbalardagi ma`lumotlarni to`ldirib, ularga aniqlik kiritmoqda. Xiva– Xorazmning qadimiy shaharlardan biri bo`lib, o`rta asr sharq me'morchiligining tengsiz javohiridir. U hozirgi Urganch shahridan 25 km janub tomonidagi tekislikda joylashgan. Rivoyat qilishlariga ko`ra Xiva shahriga Nux payg`ambarning o`g`li Som asos solgan. Shahar karvon yo`lida joylashganligi uchun u erda savdogarlar tez-tez bo`lishib turishardi. Shaharga tushib, uning chuqur quduqidan chiqayotgan obihayotdan bahra olgan yo`lovchilar hayratdan “xey-voh” deb yuborishgan. Buni o`zlaricha talqin qilgan mahalliy axoli shaharni “Xey-voh”, “Xayva”, “Xivaq” deb aytib boshlashgan. O`sha davr solnomachilaridan biri Al-Istaxriy (930 yil) Xiva shahrini o`z davrining eng yirik 30 ta shahri ro`yxatiga kiritgan. Xiva shahri va uning tevarak-atrofi Xeykanik (hozirgi Polvonyop) arig`idan sug`orilib obod va xushmanzara bo`lgan. Mazkur ariq Amudaryodan bir irmoq sifatidan ajralib chiqqan. O`zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan 1984-1993 yillarda Xiva shahrida o`tkazilgan 62 arxeologik qazishmalar natijasi shuni ko`rsatadiki, “Ichan Qal'a” xududi eramizdan avvalgi V asrda paydo bo`lgan. Savdo-sotiq rivojlangan, obod Xiva shahri XIII asr boshlarida mo`g`illar tomonidan vayron qilingan, keyingi asrlarda shahar har tomonlama rivojlangan. Bu erda ma'muriy binolar qurilib, shahar obodonlashtirilib, savdo-sotiq rivojlandi. Lekin, bu yuksalish uzoq davom qilmadi. 1740 yili Eron shoxi Nodirshox Xiva xonligiga xujum boshlaydi. 1740 yili kech kuzda Xiva shahrini ishg`ol qiladi. Nodirshox xujumi natijasida Xiva shahri butunlay vayron qilinib, mamlakat Eronga qaram bo`lgan o`lkaga aylantirilgan. Shundan keyin mamlakatda bir necha yillar ko`chmanchi turkman zodagonlari hukmronlik qildilar. Ular bilan mahalliy o`zbek zodagonlari o`rtasida davlatni qo`lga olish uchun bo`lgan qonli kurashlar natijasida mamlakat vayron bo`ldi, xalq esa chidab bo`lmas darajada qashshoqlashdi. Nihoyat, qonli urushlar, o`zaro nizolarga bir qadar barham berildi. XIX asrning boshlariga kelib Xiva xonligi taxtiga Qo`ng`irot sulolasidan bo`lgan xonlar chiqib 1920 yilgacha idora

qilishgan. XIX asrga kelib shahar kengaydi, u ikki qismdan, ya'ni Ichan Qal'a shahriston (ichki shahar) va Deshon Qal'a rabot (tashqi shahar)dan iborat bo'lib. Shahar tevaragida esa o'nlab qishloqlar joylashgan edi. Ichan Qal'a shahriston o'ziga xos yaxlit me'moriy inshootlardan iborat bo'lib, baland paxsa devor bilan o'ralgan, devor aylanasining uzunligi qariyb 2200 metrgacha, balandligi 7–8 metrga, poydevorining qalinligi esa 5–6 metrga teng. Ichan Qal'a to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uzunligi 650 metr, eni 400 metr, ya'ni 26 gektar maydonni egallaydi, to'rtta darvozasi dunyoning to'rt tomonga qaratib qurilgan. Ichan Qal'a devorlari vaqt o'tishi bilan bir necha bor buzilgan va qayta ta'mirlangan. Deshon Qal'a – rabot. Ichan Qal'a atrofida XIX asrning o'rtalarida vujudga kelgan. Deshon Qal'ada kambag'al-kosiblar, hunarmandlar va mayda savdogarlar yashashgan. Deshon Qal'a 1842 yilda baland devor bilan o'rab olingan bo'lib, hashar yo'li bilan bir oy davomida qurilgan, 63 qal'ani qurishda xonlikning 200 mingdan ziyod aholisi qatnashgan. Bu haqda Ogahiy shunday yozadi: “Ham shu yili 1268 hijriy (1842 melodiy) Muhammad Yoqub mehtar va Otamurot qushbegi boshchiligida Rajab oyining sakkizida, dushanba kuni Xiva devorini qurish boshlangan va o'ttiz kun davomida qurib bitkazilgan”. Deshon Qal'ani o'rab olgan devorning uzunligi 6250 metr, uning o'nta darvozasi bo'lgan: Xazorasp (Qo'y darvoza), Pishkanik, Angariq, Shixlar, Tozabog', Shoximardon, Doshyoq, Gadoylar, Qo'sha darvoza va Gandimyon. Deshon Qal'ada turar joylardan tashqari xonning yozgi qarorgohlari uchta bog' – Rofanik, Nurullabek va Nurullaboy bo'lgan. Deshon Qal'a qurilishi bilan shahar ikkita qismga bo'lingan va shahar maydoni bir necha o'n marta kengaygan. 1920 yilgacha Xiva shahrining Ichan Qal'a xududida 33 ta mahalla (machitqo'm) va Deshon Qal'a xududida 34 ta mahalla mavjud bo'lib, ularning har biri o'z nomiga ega edi. Mahalla nomlari u erda istiqomat qilgan kishilarning kasb-koridan darak berib turgan. Shaharda 109 ta katta va kichik ko'chalar, 79 ta masjid, 120 ta qorixona, 64 ta madrasa bo'lgan. Xiva shahri Xitoydan Rimgacha olib boruvchi Buyuk Ipak yo'lining eng muhim chorraxalaridan birida joylashgan. Xiva shahri 1990 yil 12 dekabrda YuNESKOning Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib «Butun jahon merosi» sifatida ro'yxatga olingan. Xiva «Ichan-Qal'a» Davlat muzeyqo'riqxonasi O'zbekistonning eng ko'hna muzeylaridan biridir. Qo'riqxonada 54 ta qadimgi tarixiy memoriy binolar, 360 xonadon 2600 aholi istiqomat qiladi. Xiva «Ichan-Qal'a» tarixiy me'moriy Davlat muzey-Qo'riqxonasi bisotida Xorazmning 3000 yildan ko'proq uzoq tarixini, uning ma'naviy va moddiy madaniyatini yorituvchi 40.000 ga yaqin nodir, asosiy fond eksponatlari saqlanmoqda. Buxoro-asrlar davomida ulkan sharqning ilmu ma'rifat va madaniyat markazlaridan biri sifatida jahonga dong'i ketgan mashhur, qadimiy shahardir. 64 O'rtasrlarda Buxoro Movraunnahrning yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik va ma'muriy markazlaridan biri bo'lib, yaqin va o'rtas harq mamlakatlarini Hindiston va Xitoy bilan bog'lagan qadimiy xalqaro savdo yo'li –”Buyuk ipak yo'li” ana shu

shahar orqali o'tgan. Bu davrda Buxoro O'rta Osiyo va O'rta Sharqda ilm-fan, ma'rifat va madaniyatning markazlaridan biriga aylanib, mazkur shaharda diniy va dunyoviy ilmlar rivoj topgan. Bu yerda o'z davrining mashhur mutafakkir olim va adiblari Ismoil Buxoriy, Abu Ali Ibn Sino, Narshaxiy, Pudakiy, Daqiqiy, Xo'ja Bohovuddin Naqshbandiy va boshqalar yashab ijod etganlar. Buxoro ilk o'rta asrlardayoq "Qubbatul islom", Buxoroi sharif" sifatleri bilan musulmon olamida shuhrat topgan. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Buxoroga miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalarida asos solingan. Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan Buxoro shahri va uning atrofidagi yerlar qadimda nihoyatda xushmanzara – hayvonot va o'simlik dunyosi betakror, ko'l va oqar suvlarga boy bo'lib, tarixchi Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asaridagi ma'lumotlar buni tasdiqlaydi. Buxoro nomi ilk o'rta asr Xitoy manbalarida turlicha (An, Ansi, Ango, Buxo, Buku, Buxe, Buxaer, Buxuaer, Buxala, Buxuala, Fuxo, Puxuala va boshqalar) atalgan. Bu atamalardan avvalgi uchtasi Buxoro shahrining xitoycha nomlari bo'lib, qolgani "Buxoro" so'zining xitoy tilidagi talaffuzidir. O'rta asr arab manbalarida esa Buxoro shahri Numijkat, Navmichkat, Bumichkat (Yangi qo'rg'on), Al – Madina assufriyya (Mis shahar), Madinat attujor (Savdogarlar shahri), Foxira (Faxrli shahar) kabi nomlar bilan tilga olingan. "Buxoro" atamasi sanskritcha "vixora" so'zining turkmo'g'ulcha shakli – "buxor" ("ibodatxona") dan kelib chiqqan deb taxmin qilingan. Keyingi tadqiqotlarda bu atama sug'diycha "bug" yoki "bag" ("tangri") hamda "oro" ("jamol") so'zlaridan iborat bo'lib, "tangri jamoli" degan ma'noni anglatadi, degan fikr ilgari surilmoqda. Shahrisabz - o'rta asrlardan Kesh deb nomlangan qadimgi Nautaka shahri. "Dilkash", "Qubbatul ilm val-adab" tashbehlari bilan e'zozlangan .1336 yil 9 aprelda Shahrisabz shahri yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'ida barlos urug'idan 65 bo'lgan aslzoda Tarag'ay oilasida buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temur tug'ulmaganida ,bu shahar dunyoga bu qadar mashhur bo'lmasdi. Shahrisabz Amir Temur ulkan davlatining ikkinchi poytaxti bo'lib, u bu shahar to'g'risida doim g'amxo'rlik qilgan, obodonlashtirgan va zeb bergan.O'sha paytda tengi bo'lmagan hashamatli Oqsaroy qasri buning yaqqol dalilidir. Ko'hna Qashqadaryoning sharqiy qismida qanday sabablarga ko'ra ,milloddan avvalgi IX-VIII asrlarda avvalgi rivojlanish bosqichlarini kechirmay turib , mustahkamlangan ,manzilgoh (sangirtepa) yuzaga kelgani ,keyinchalik ulkan shaharga refugiunga (Uzunqir) aylangani masalasi hozir ham noaniq bo'lib qolmoqda.Ahamoniylardan oldingi va ahamoniylar davridagi (mil. Avv.VI-IV asrlar)Uzunqir Nautaka viloyatining yirik poytaxti, bo'lajak Shahrisabzning ilk darakchisi bo'lgan.Ilk o'rta asrlarda (V-VIII asrlarda) shahar yangi joyga ko'chib,alohida mulk poytaxti sifatida qaror topib , 190 yilcha , ya'ni milodiy VII asr boshidan VIII asr o'rtalarigacha mavjud bo'lgan va arablar tomonidan tugatilgan Kesh qaror topdi. Ma'lumotlarga ko'ra Kesh XIV asrga kelib, Shahrisabz deb atala boshlagan va hozir ham shu nom bilan yuritiladi. O'rta Osiyoning eng

qadimgi shaharlaridan biri bo'lgan Shahrisabz (Yashil shahar) toponimi ilk bor 1351 yilda chig'atoy xon Bo'yonqulixon nomidan zarb qilingan tangalarda uchiraydi. Janubiy So'g'dning Shahrisabz Kitob vohasi arxeologik va me'morchilik yodgorliklari xalq hunarmandligi, amaliy va badiiy san'at markazlari keng tarqalgan o'lka bo'lib uning tarixi muhim voqeaga boy. Voha qadimgi savdo yo'llari chorrahasida joylashgan, yozma manbalarda uning to'g'risida ma'lumotlar saqlanib qolgan. O'rta asrlar yozma manbalarida Kesh deb atalgan viloyat hududi Zarafshon tizma tog'ining janubiy yonbag'rlaridan boshlanib, hozirgi Kitob, Shahrisabz, Yakkabog', G'uzor va O'radaryo vohasi yerlarini o'z ichiga olganligi qayd etilgan. Uning markaziy shahri-shahrisabz Kitob vohasida rivoj topgan. Yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, Kesh Buxoro, Samarqand So'g'di, Toxariston, Xuroson, bilan savdo madaniy aloqalar olib boragan. Xitoy bilan munosabatlar to'g'risida ma'lumotlar kamida VII asr boshlariga taalluqlidir. Xitoy bilan aloqalarni birinchi bo'lib mahalliy hukmdor 66 Dichje o'rnatgan, deb hisoblanadi. Bu shahar garchi, Buxoro, Xeva, Samarqanddan farqli ravishda, hech qachon o'rta asrlar davlatining poytaxti bo'lmagan bo'lsada, shahar qurilishi hamda me'morchilik bo'yicha O'zbekiston jahonning tarixiy shaharlari qatorida xaqli ravishda kiritilgan. Afrosiyob — Samarqandning qadimgi xarobasi. Bu nom tarixiy manbalarda qadimgi Samarqandga nisbatan faqat XVII-asrdan boshlab uchraydi. Qadimgi Samarqand sug'd manbalarida Smarakanve deb atalgan. Mil. av. IV-asrda Samarqand Aleksandr Maqsuniy qo'shinlari tomonidan istilo etilgach, yunon mualliflari kundaliklarida Maroqanda sifatida eslatiladi. Samarqand deb atala boshlandi. XI – XV asrlarda turkiy tilda bitilgan adabiyotlarda Samarqand Semizkent sifatida uchraydi. XV asrdan forsiy va turkiy tillardagi manbalarda bir xilda Samarqand nomi ishlatiladigan bo'ldi. Afrosiyob hozirgi Samarqandning shimoliy chegarasiga tutashgan keng bo'sh tepaliklar bo'lib, uning maydoni 219 ga teng. Tepalikning shimoliy Siyob arig'i bilan chegaralangan. Janubiy tomondan “eski shahar” deb atalgan Samarqandga qo'shib ketgan. Shaharning dastlabki tarixi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar juda kam uchraydi. Ko'hna shaharda o'tkazilgan arxeologik qazishlar esa bunday ma'lumotlarni ko'proq bermoqda. Arxeologik qazishmalar bir necha metr qalinlikdagi madaniy qatlamlar qanday bo'lganligini ko'rishga, boylar va kambag'allarning uylarini, hunarmandlarning ustaxonalarini, savdogarlarning do'konlarini, ko'cha va maydonlarni, shohona saroylar va ibodatxona, masjid va madrasalarni, mudofaa inshootlarini, shaharning suv bilan ta'minlash tizimi va hokozolarni aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmonov Sh.. Buyuk Ipak yo'lidagi bojxona. Moziydan sado. 2001 yil. 4-son. B. 15-17.

2. Buyuk Ipak yo‘lidagi Markaziy Osiyo shaharlari. Konferensiya materiallari. Samarqand, 1994. B. 176-177.
3. Jabborov I. Buyuk ipak yo‘li chorrahasidagi tarixiy obidalar. Moziydan sado. 2004 yil. 3-son.
4. Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizasiyasi. – Toshkent, , A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001.
5. Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizatsiyasi. – Toshkent, , A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001. 133-135.
6. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. - Toshkent, 1997.
7. Jabborov I. Ipak yo‘li afsonalari. - Toshkent, “Fan”, 1993
8. Zokirov Sh., Soatov A. Bu qadim yo‘llar. Fan va turmush, 1991 yil. 7-son.
9. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. - Toshkent, “O‘qituvchi”, 1997.B.125-126.
10. Masharipov Q. Xorazmning Yevropa bilan savdo aloqalari. Moziydan sado. 2003 yil, 2-son.
11. Mirzayev R. Ibn Fadlan: turklar mamlkatiga safar. Moziydan sado, 2005 yil, 1-son